श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थमाला - ३१

अभिनवशोधप्रविधिः

ABHINAVAŚODHAPRAVIDHIḤ

प्रधानसम्पादकः

प्रो. सुकान्तकुमारसेनापतिः

कुलपतिः, श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

लेखकौ सम्पादकौ च

प्रो. देवेन्द्रनाथपाण्डेयः

आचार्यचरः वेदविभागाध्यक्षचरश्च

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

प्रो. (डॉ.) ललितकुमारपटेलः

कुलपतिचरः, प्रभारिशोधनिदेशकः साहित्याचार्यश्च,

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

(राष्ट्रियमूल्याङ्कनप्रत्यायनपरिषदा A+ श्रेण्या प्रत्यायितः)

Scanned with OKEN Scanner

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थमाला-३१

अभिनवशोधप्रविधिः

ABHINAVAŚODHAPRAVIDHIḤ

प्रधानसम्पादकः

प्रो. सुकान्तकुमारसेनापतिः

कुलपतिः, श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

●

लेखकौ सम्पादकौ च

प्रो. देवेन्द्रनाथपाण्डेयः

आचार्यचरः वेदविभागाध्यक्षचरश्च

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

●

प्रो. (डॉ.) ललितकुमारपटेलः

कुलपतिचरः, प्रभारिशोधनिदेशकः साहित्याचार्यश्च,

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

(राष्ट्रियमूल्याङ्कनप्रत्यायनपरिषदा A+ श्रेण्या प्रत्यायितः)

Scanned with OKEN Scanner

Shree Somnath Sanskrit University Grantha Series-31

ABHINAVAŚODHAPRAVIDHIḤ

Chief Editor

Prof. Sukanta Kumar Senapati

Vice Chancellor

Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

●

Authors & Editors

Prof. Devendra Nath Pandey

Retd.Professor & Former Head, Department of Veda,

Shree Somnath Sanskrit University, Veraval.

●

Prof. (Dr.) Lalitkumar Patel

Former Vice-Chancellor (I/c.),

Research Director (I/c.)

& Professor (Sāhitya),

Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

(Accredited by NAAC with A+ Grade)

Published by -

Dr. Dasharath Jadav
Registrar,
Shree Somnath Sanskrit University, Veraval
Rajendra Bhuvan Road, Veraval - 362265
Dist. - Gir-Somnath, Gujarat
Phone - 02876-244532
Website - www.sssu.ac.in

Assistant Editor & Co-ordinator -

Dr. Kartik Pandya
Research Officer,
Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

© Shree Somnath Sanskrit University, Veraval-2024

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or otherwise, without the written permission from the publisher.

Edition	: Frist
Year	: June-2024
Copy	: 500
ISBN	: 9978-93-83097-61-6
Price	: 530.00
Printed By	: Zenith Graphic, Vraj Plaza, Jain Derasar Road, Veraval-362265, Dist. Gir-Somnath, Guj. (India)

Scanned with OKEN Scanner

कुलपतिवाक्

आदौ शोधः ततो बोधः इति वचनानुसारं संसारेऽस्मिन् प्रतिक्षणं नवीनज्ञानाविस्करणाय शोधः विधीयते विद्वद्भिः। सः शोधः वैज्ञानिकं भवतु उत सामाजिकं, भाषिकम् आर्थिकं वा भवतु। किन्तु नूतनशोधोपलब्धये या कापि निश्चिता प्रक्रिया, प्रणाली, प्रविधिः वा आश्रयितव्या भवति। तयैव प्रक्रियया, प्रणाल्या, प्रविधया शोधकर्ता सफलतामाप्नोति।

भारतसर्वकारद्वारा नूतनराष्ट्रीयशिक्षानीतावपि अधिकाधिकं भारं गुणवत्ताऽऽश्रयणाय प्रदत्तमस्ति, येन शिक्षा-विज्ञान-कला-भाषा-समाजशास्त्रादिक्षेत्रेषु गुणवत्तायुक्तमनुसन्धानं भवेत् तेन च सम्पूर्णः समाजः विश्वश्च लाभान्वितो भवेत्। शोधकर्तॄणां नितान्तमुपयोगितां दृष्ट्वा श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वेदादिशास्त्रज्ञेन आचार्यचरेण प्रो.देवेन्द्रनाथपाण्डेयवर्येण साहित्यशास्त्रप्रवीणेन आचार्येण प्रो.ललितकुमारपटेलवर्येण च

Scanned with OKEN Scanner

"अभिनवशोधप्रविधिः" इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य लेखनं सम्पादनं च कृतं वर्तते इति महत् आनन्दस्य विषयः।

संस्कृतशोधकर्तॄणां भाषिकशोधकर्तॄणाञ्च शोधसमस्यायाः समाधानाय २७ प्रकरणयुतमिदं ग्रन्थरत्नं प्रकाशतां यातीति विज्ञाय नितरां मोमुद्यते मे मनः। एतेषु २७ प्रकरणेषु न कोऽपि विषयः तादृशः यस्य निरीक्षणेन शोधार्थिनः समस्यासमाधानं न भवेत्। द्वयोः आचार्ययोः श्रमनिष्ठमिदं ग्रन्थरत्नं लोकाय समर्प्य विश्वविद्यालयः अत्यन्तमानन्दमनुभवति। ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनाय ये केऽपि स्वयोगदानं प्रदत्तवन्तः तेभ्यः सर्वेभ्यः भूयो भूयः कार्तज्ञ्यकुसुमाञ्जलिं समर्प्य भृशम् अभिनन्दामीति शम्।

भवदीयः

(प्रो. सुकान्तकुमारः सेनापतिः)

कुलपतिः

Scanned with OKEN Scanner

शोधसाराञ्जलिः

नित्यज्ञानरूपाय भगवते श्रीसोमनाथाय नमः। परमकरुणामयस्य प्रभोः कृपाप्रसादेन एषः कश्चित् प्रविधिः शोधमङ्गीकृत्य प्रकाश्यते। यथा स भगवान् अनादिः अनन्तः सन्नपि नित्यनूतनः अभिनवः वर्तते, तस्य च अन्वेषणस्य प्राप्तेः च कश्चित् विधिरपि वर्तते एव, स च विधिः शास्त्रेषु विविधमार्गप्रदर्शकेषु एकं लक्ष्यं प्रति गमनस्य प्रदर्शितः एव, तस्मात् अभिनवस्य अनादेः अनन्तस्य परमात्मनः स्वरूपज्ञानाय सायुज्यप्राप्तये च योऽयं प्रविधिः शास्त्रप्रदर्शितो वर्तते, तस्य अनेकस्वरूपवतः परमात्मनः अन्वेषणस्य कश्चित् मार्गं प्रदर्शयति अयम् अभिनवशोधप्रविधिः। ज्ञानार्जनाय सत्यान्वेषणाय नूतनवस्तुनिर्माणाय वा विशिष्टवैज्ञानिकपद्धत्या विश्लेषणपूर्वकं व्यवस्थितं त्रुटिरहितं रचनात्मकं यत्कार्यं विधीयते तत्संशोधनम्। तत्र **जिज्ञासा** + **शोधः** + **समस्योद्भवः** + **परिष्कारः** + **संशोधनम्** + **पुनः पुनः परिष्कारः** + **ज्ञानवृद्धिः** = **आनन्दावाप्तिः**। प्रसिद्धमिदं पद्यं संशोधकैः सर्वथा हृदि संस्थापनीयम् –

असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाश्च महीभुजः।

अर्थात् ये द्विजाः असन्तुष्टाः भवन्ति तेषां नाशो भवति, ये च
ानः सन्तुष्टाः भवन्ति तेषां नाशो भवति। किन्तु अत्र सम्पत्तेः
दर्भे एतद् उक्तमस्ति। ज्ञानस्य विषये केनापि जनेन सन्तोषरहितेन
वितव्यम्। एषा आत्यन्तिकी सीमा वर्तते इति कदापि न मन्तव्यम्।
तो हि ज्ञानप्राप्तिः नैरन्तर्येण भवति तथैव संशोधनमपि नैरन्तर्येण
वति। यथा बृहस्पतेः इन्द्रस्य संवादः सहस्रवर्षाणि पर्यन्तम् अभवत्
थापि अन्तः न प्राप्तः। ज्ञानस्य अन्तः कथं भवेत्? नैव भवति।
रमज्ञानिनो मुनयोऽपि **"किमपि अवशिष्यते"** इति मतिमन्तो भवन्ति।
र्थात् संशोधकः मनीषिः भवति, तेन सन्तुष्टेन न भाव्यम्।

संशोधनस्य मूलरूपा भवति जिज्ञासा। जिज्ञासा एव गच्छता
ालेन सिद्धान्तरूपेण परिणमति। किन्तु तत्रापि वर्तते काचित्
ुतिभीतिः। जिज्ञासया एव किमपि न भवति, जिज्ञासायाः उपशमाय
ततं प्रयत्नशीलेन भाव्यम्। केवलं प्रयत्नेनापि किमपि न साध्यते,
यत्नः योग्यायां दिशि भवेत्। एथदर्थं कश्चित् विधिः अनुसर्तव्यो
वति। कश्चित् विधिं जानाति किन्तु प्रयत्नं न करोति, कश्चित् पुनः
यत्नं करोति किन्तु विधिं न जानाति। एवमुभयत्र फलस्य सम्भावना
ास्ति। सविधि प्रयत्नः किञ्चित् फलं प्रसूते। तच्च फलं
ंशोधनसंसिद्धिः भवति यत्र संशोधकस्य प्रीतिः कीर्तिः यशः

अर्थप्राप्तिः इत्यादीनि प्रयोजनानि सिद्ध्यन्ति एव, आनन्दप्रयोजनम् अवश्यं सिद्ध्यति। यतो हि एतत् **"सकलप्रयोजनमौलीभूतम्"** वर्तते।

आचार्यो मम्मटः काव्यस्य हेतुं कथयति यथा –

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्।
काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे॥

यथा काव्यस्य उद्भवे शक्तिः, निपुणता, अभ्यासश्च मिलित्वा एकः हेतुः भवति तथैव संशोधने अपि एतत् त्रिकम् आवश्यकम्। शक्तिर्नाम संशोधनबीजरूपा जिज्ञासा। निपुणता नाम प्रविधेः अनुसरणम्। अभ्यासस्तु प्रसिद्धः एव। एतत् त्रयं मिलित्वा संशोधने हेतुः भवति। ऋतेऽपि एकस्मात् संशोधनप्रवृत्तिः न भवति, भवति चेत् उपहासाय अपयशसे च स्यादिति मन्ये। **एवमवस्थायां किं विधेयम्? को मार्गः अद्यतनसंशोधकानां आश्रयणीयः? तेषां शङ्कासमाधानाय केन गुरूयते?** इति विचारिते सति अस्य ग्रन्थस्य उपयोगिता प्रतिभाति।

एतस्मिन् ग्रन्थे अनुसन्धानं नाम किम्? अनुसन्धानस्य के अर्था भवन्ति? शोधस्य किं स्वरूपम्? कतिविधं संशोधनम्? कथं तेषां वर्गीकरणं भवति? इत्यादयेभ्यः विषयेभ्य आरभ्य संशोधनस्य परिष्कृतं स्वरूपं किं भवतीति यावत् प्रायः जायमानानां प्रश्नानां समाधानं कर्तुं प्रयत्नः कृतोऽस्ति। लघुशोधप्रबन्धस्य महाशोधप्रबन्धस्य च भेदः, लेखनपद्धतिः, विशेषताश्च अत्र लिखिताः सन्ति। संशोधकानां शोधस्य

Scanned with OKEN Scanner

किम् उद्देश्यं भवति? सामान्यतया संशोधकेन किम् अवधातव्यम्? इति विचार्य विशेषतः संस्कृते संशोधनाय के अवकाशाः सन्तीति प्रदर्शयितुं प्रयत्नः अत्र कुतो वर्तते। संस्कृते संशोधकाः प्रायः मातृकासु आश्रिताः भवन्ति। एतदर्थं मातृकासंरक्षणम्, पाठालोचनम्, पाठसमीक्षा, विविधानां लिपीनां प्राथमिकं विशिष्टं च ज्ञानम्, रामायण-महाभारत-पञ्चतन्त्राणां समीक्षितावृत्तेः सन्दर्भे किञ्चित्, संशोधने संस्कृतपत्रिकाणां भूमिकाविषये, सङ्गणकयन्त्रज्ञानविषये चात्र सामग्री प्रदत्ता वर्तते। अन्ते केषाञ्चित् प्राचीनानाम् अवार्चीनानां प्रसिद्धानां ग्रन्थालयानां विषये प्रस्तूय संशोधकाय संशोधनाय आवश्यकी प्रायः सर्वविधा सामग्री प्रतिपादिता वर्तते।

अनेन ग्रन्थेन संशोधकानां लाभो भवतु, संशोधनम् उत्तमं भवतु शोधप्रबन्धलेखनं गुणवत्तामेवाश्रयेत् इति धिया संशोधनपूजायाम् एतद्ग्रन्थपुष्पं समर्प्यते।

प्रवहतु नित्यं संस्कृतशोधो ज्ञानसनातनसत्यवृद्धये।
तदर्थमस्मज्जीवनपुष्पं समर्पयामः शोधकर्मणि॥

भवदीयः
प्रो. (डॉ.) ललितकुमारः पटेलः
प्रभारिकुलपतिचरः

विषयानुक्रमणिका

क्रमः	शीर्षकम्	पत्राङ्कः
◙	प्रास्ताविकं किञ्चित्	१
१	अनुसन्धानम्	७
२	अनुसन्धानार्थः	१४
३	शोधस्य पर्यायवाचिनः शब्दाः	२२
४	शोधस्वरूपम्	३०
५	शोधकार्य-वर्गीकरणम्	४२
६	लघुशोधप्रबन्धः बृहच्छोधप्रबन्धश्च	५२
७	शोधोद्देश्यम्	६०
८	शोधाय सामान्यावधानता	७०
९	संस्कृतसाहित्येऽनुसन्धानसूत्राणि	८०
१०	शोधप्रकाराः	९१
११	अनुसन्धानप्रविधिः प्रक्रिया च	१०६
१२	शोधकार्यसम्बद्धसाहित्यस्य सर्वेक्षणम्	१२३
१३	शोधकर्मणि परिकल्पनायाः स्थानम्	१२७
१४	शोधप्रतिवेदनम्	१३८
१५	शोधसमस्या	१४५
१६	अनुसन्धानसूचनासञ्चयने पुस्तकालयस्य भूमिका	१५७

Scanned with OKEN Scanner

१७	पाण्डुलिपिविषयाः प्रकाराश्च	१६३
१८	पाण्डुलिपिप्राप्तिः संरक्षणञ्च	१७८
१९	पाठालोचनं पाठसमीक्षा वा	१८६
२०	पाण्डुलिपिरचना	१९८
२१	रामायणस्य समीक्षितं सम्पादनम्	२१२
२२	महाभारतस्य समीक्षितं सम्पादनम्	२१८
२३	पञ्चतन्त्रम्	२२३
२४	नागरी, नन्दीनागरी देवनागरी च नामविश्लेषणम्	२२४
२५	संस्कृतपत्रिकाः	२२८
२६	सङ्गणकयन्त्रम्	२६७
२७	केचन प्राचीनार्वाचीनग्रन्थालयाः	२८१

~~~~~*****~~~~~

Scanned with OKEN Scanner
~~~~~